

Irena Matus*

Prekursorskie inicjatywy i działania księży Sosnowskich – edukacja rolnicza

The Pioneering Initiatives and Activity of the Sosnowski Priests: Agricultural Education

Abstract: Reverends Grzegorz and Flor Sosnowski were educated people, excellent teachers, and above all social activists. Their pioneering initiatives were well ahead of their time. Rev. Grzegorz Sosnowski opened the first school for peasant children in 1850, and further ones after 1859. It is thanks to the efforts of the Sosnowskis and according to their idea that an Orthodox school for male teachers whose curriculum included crafts and agriculture was opened in 1887 in Trześcianka. The school's agricultural program covered botany, zoology, horticulture, beekeeping and practical exercises (apprenticeships were organized during the summer). In 1890, the construction of a large school complex was launched in Stawek and the school was subsequently moved there. In the 1890s, a fruit tree nursery was established, followed by an experimental field and garden, where the students carried out their agricultural practicums. The practicums were overseen by teacher Jan Bażanow (a graduate of the middle agricultural school in Kazan) and orchard-keeper Szpakowski. The removal of Flor Sosnowski from the school's board did not lead to its demise, even though the decision did not necessarily benefit the school. In 1901, an additional, large fruit nursery was founded at the Stawek school. In July 1903, an orchard and beekeeping course was started at the Orthodox teachers' school in Stawek. The school was the only educational facility in Grodno *guberniya* to offer agricultural courses before 1904. The final process of reforming the school ended at the beginning of the 1904–1905 school year, when it obtained the status of a teachers' college with an agricultural section, which was quite

* Irena Matus – dr hab., prof. Uniwersytetu w Białymstoku, pracownik na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku, i.matus@wp.pl.

a phenomenon at the time. In 1906, the school building in Trześcianka-Stawek burned down. After the Orthodox teachers' college in Stawek was closed in the fall of 1906, a two-grade school took over its agricultural traditions.

Keywords: Grzegorz and Flor Sosnowski, agricultural school in Stawek, people's school

Grzegorz i Flor Sosnowscy byli ludźmi wykształconymi, dobrymi pedagogami, a przede wszystkim wielkimi społecznikami, ich prekursorskie przedsięwzięcia wyprzedzały epokę. Swoje życie związali z parafią puchłowską na północnym Podlasiu, gdzie przez pół wieku niesli posługę duszpasterską. Obszar ten był zacofany gospodarczo. Problemu nie rozwiązało zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie. W dawnym powiecie bielskim, leżącym w strukturach administracyjnych guberni grodzieńskiej, dominowały dawne wsie królewskie, w realiach zaboru wsie państwowe. W drugiej połowie XIX w., dzięki upowszechnieniu się uprawy ziemniaka, uległa poprawie sytuacja materialna, co sprzyjało przyrostowi demograficznemu, prowadząc do przeludnienia wsi i nadwyżki siły roboczej. Obraz wsi tego okresu nie przedstawiał dużego zróżnicowania, dominowały gospodarstwa małe i bardzo małe. Ich właściciele wegetowali na skrajcu nędzy. Trudne położenie ludności chłopskiej potęgowała bierna postawa wobec wszelkich prób wprowadzenia postępu. W jednej z takich ubogich parafii, w Puchłach, niesli posługę duszpasterską Grzegorz Sosnowski (1842–1892) i jego syn Flor (1866–1896). Próby migracji do miast, przesiedlania się w głąb Rosji, zwłaszcza na Syberię czy emigracja za ocean były zjawiskiem śladowym i nastąpiły na przełomie XIX i XX w. Szansę poprawy sytuacji i możliwość awansu społecznego stworzyła dopiero oświata ludowa.

Grzegorz Sosnowski urodził się w rodzinie szlacheckiej w Syczach powiatu brzeskiego. Jego ojciec Mateusz także był duchownym. Kapłaństwo stało się tradycją rodzinną Sosnowskich. Grzegorz ukończył seminarium duchowne w 1841 r. Na początku 1842 r. objął parafię puchłowską na Podlasiu¹. W 1850 r. otworzył na plebanii w Stawku pierwszą w parafii i na tym terenie szkołkę dla

1 I. Matus, *Życie i działalność Grzegorza i Flora Sosnowskich*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (dalej BZH), 8 (1997) s. 109.

dzieci chłopskich. Utrzymywał ją z własnych funduszy. Zajęcia prowadził osobiście i przy pomocy domowników. Szkołka funkcjonowała nieprzerwalnie przez siedemnaście lat. W latach osiemdziesiątych XIX w. jej absolwenci pracowali jako nauczyciele, urzędnicy, psalmiści. W 1859 r. władze cerkiewne zobowiązały duchownych do otwierania i prowadzenia szkółek cerkiewnych dla ludu, których głównym celem była katechizacja (to szkoły wyznaniowe), a tym samym walka z analfabetyzmem. Jako pierwsze powstały szkoły w Puchłach, Socach i Dawidowiczach. Następnie, poczynając od połowy lat siedemdziesiątych XIX w., Sosnowscy próbowali prowadzić w niedziele i dni świąteczne w budynkach szkolnych edukację dorosłych, frekwencja nie była wysoka. W związku z tym kolejnym ich posunięciem były tzw. odczyty dla ludu głoszone po zakończeniu nabożeństwa w świątyni. Przyczyniło się do podniesienia frekwencji, ponieważ chłopcy uważali za grzech opuszczanie cerkwi przed końcem nabożeństwa².

Po reformie oświatowej w 1864 r. Grzegorz Sosnowski aktywnie włączył się w działalność oświatową. W 1875 r. założył bibliotekę w Puchłach, która w 1887 r. liczyła już 6 tys. woluminów.

Sosnowscy starali się podnieść poziom wiedzy religijnej i morale parafian. Wydali ostrą walkę pijaństwu. Prowadzili akcje umoralniające i działali czynnie. Przyczynili się do zamykania w swojej parafii karczm. W budynkach po nich otwierano szkoły cerkiewne. Karczmy były od dziesiątków lat plagą i nieszczęściem, rujnującym wiele chłopskich rodzin. Wdzięczność za ich zamknięcie wyrazili w 1886 r. na łamach prasy diecezjalnej sami chłopcy³.

Flor Sosnowski, mając już pewne zasługi w krzewieniu oświaty ludowej, a przede wszystkim doświadczenie pedagogiczne, zdecydował się na nowatorskie przedsięwzięcie, którym udało się zainteresować władze cerkiewne na najwyższym szczeblu. 9 lutego 1887 r. konsystorz w Wilnie zgodził się na otwarcie w parafii puchłowskiej szkoły cerkiewno-nauczycielskiej z kursem rolnictwa i rzemiosła. Zajęcia rozpoczynały się 15 września i trwały do 1 czerwca, z przerwami na Boże Narodzenie i Wielkanoc. Flor Sosnowski zdecydował, że będzie to szkoła czteroklasowa, po roku nauki w oddziale przygotowawczym, klasie pierwszej i drugiej oraz rocznym kursie nauczycielskim.

2 E. Orlovskij, Orłowski, *Sud'by prawosławija swiazi s istorijeju łatinstwa i unii w Grodnienskoj gubernii w XIX stoletii (1794–1900)*, Grodno 1903, c. 531.

3 *O woskriesnych szkołach i woskriesnych cztienijach w Puchłowskom prichodie*, „Litowskija Jeparchialnija Wiedomosti” (dalej: LJW), 1886, nr 8, s. 60–62.

Flor Sosnowski, tworząc projekt cerkiewno-nauczycielskiej szkoły męskiej, zamierzał już w 1888 r. wprowadzić do programu kurs rolnictwa. Zaplanował zajęcia z uprawy roślin, łąkarstwa, ogrodnictwa, sadownictwa, pszczelarstwa itp. W tym celu przygotował na 60 dziesięcinach cerkiewnej ziemi doświadczalne gospodarstwo rolne, w którym uczniowie odbywali praktyki rolnicze. Zainteresowanie miejscowej społeczności szkołą było ogromne. Jesienią 1887 r. uczyło się 166 chłopców⁴.

Założona przez Florę Sosnowskiego placówka oświatowa była pierwszą tego typu, która dawała dodatkowo nauczycielom kwalifikacje rolnicze. Projekt wprowadzenia do programu dodatkowych zajęć z rolnictwa okazał się trafnym posunięciem. W związku z tym udało się Florowi Sosnowskiemu swoim planem zainteresować ministra rolnictwa i dóbr państwowych, Michała Ostrowskiego⁵. Edukacja rolnicza pomyślana była tak, aby przyszli nauczyciele – absolwenci tej placówki, pracując na wsi, służyli chłopom fachową poradą, podnosili poziom kultury rolnej na mocno zacofanych wsiach podlaskich⁶.

Z polecenia ministra Ostrowskiego 10 września 1888 r. męską szkołę im. św. św. Cyryla i Metodego w Trześciance odwiedził przedstawiciel Komitetu Szkolnego przy ministerstwie, rewident do spraw kształcenia rolniczego, Mikołaj Moskalski. Przybył on tutaj celem zorientowania się, czy istnieją odpowiednie warunki, o których zapewniał listownie Flor Sosnowski, do prowadzenia praktycznych zajęć rolniczych. Oględziny wypadły pozytywnie. Moskalski wstępnie zaakceptował projekt wprowadzenia do programu szkoły kursu rolniczego. Miało to duże znaczenie, ponieważ wiązało się z jej finansowaniem⁷.

Jesienią 1889 r. oficjalnie włączono do programu nauczania zajęcia praktyczne z rolnictwa. Odbywali je uczniowie po trzecim i czwartym roku nauki.

4 P. Lewickij, *Bywsze w siele Trostianicy, Grodniejskoj gubernii Bielskogo ujezda, Puchłowskiego prichoda w 21 nojabria 1887 goda. Torżestwo oswieszczenija i otkritija Kirillo-Miefodijewskoj obrazcowoj 4-ch klasnojcerkowno-prichodskoj s uczielskim kursom i riemieslennym klassom i osoboj pri onoj ženskoj cerkowno-prichodskoj s szkoły s rukodielnym klassom, wiadomstwa Prawitielstwujuszczego Sinoda, LJW, 1887, nr 50, s. 453.*

5 *O poriadkie prijoma wospitannikow w Kirillo-Miefodijewskuju cerkowno-uczitel-skuju 4-ch klasnuju szkołu w urocziszczu Stawok Puchłowskiego prichoda Bielskogo ujezda Grodniejskoj gubernii, LJW, 1890, nr 32, s. 258.*

6 *Istoriczeskij oczerk razwitija cerkownych szkół za istiekszeje dwadcatipiatiletije (1884–1909 g. g.), Sankt Petersburg 1909, s. 287–288.*

7 *O poriadkie prijoma, s. 258.*

W związku z tym skrócono rok szkolny. Wzorem lat ubiegłych rok szkolny rozpoczynał się 15 września, ale kończył już 1 maja. Zajęcia praktyczne z rolnictwa trwały od 1 maja do 15 września. Uczniowie rozpoczynający naukę składali pisemne oświadczenia, w których godzili się na takie warunki. Zobowiązania podpisywali także ich rodzice. Pierwszy raz praktyczne zajęcia z rolnictwa rozpoczęto 1 maja 1890 roku⁸.

Pomieszczenia szkolne nie mogły pomieścić tak dużej liczby chętnych. Placówka potrzebowała nowego lokum. 31 maja 1890 r. miało miejsce położenie kamienia węgielnego pod budowę kompleksu szkolnego w pobliskim uroczysku Stawek, gdzie Flor Sosnowski zaplanował przenieść szkołę. Podejmując taką decyzję, kierował się kilkoma względami. Przede wszystkim w samej Trześciance trudno było o tak duży plac. Szkoła, mająca w programie praktyki rolnicze, we wsi nie miała odpowiednich ku temu warunków. W Stawku natomiast były one idealne. Tu, na miejscu, uczniowie mogli odbywać zajęcia praktyczne w polu, sadzie i ogrodzie. Do posiadłości szkoły włączono dwie dziesięciny lasu, który wszedł w skład szkolnego parku. Lokalizacja korzystna była również ze względów zdrowotnych: dobry pod budowę, położony wysoko, otoczony sosnowymi lasami, teren. Stąd roztaczał się malowniczy widok na dolinę Narwi i przepływający w pobliżu strumień Rudnia⁹.

Budynek szkoły, zgodnie z planem, miał być drewniany i piętrowy. Koszty budowy oszacowano na 6916 rubli. Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych na budowę szkoły w Trześciance-Stawku przydzieliło drzewo budulcowe w ilości 1482 kłocę sosnowe po cenie zniżkowej – 1/2 wartości, a chłopom z pięciu sąsiednich gmin polecono nieodpłatne wywiezienie drzewa¹⁰.

Flor Sosnowski, widząc, że wyrąb i wywózka drzewa przedłużyła się, podjął decyzję o rozpoczęciu budowy, niezgodnej z planem, szkoły o wiele większej i murowanej. Jak się okazało, budowa ta, zanim doprowadził ją do końca, kosztowała go wiele nieprzyjemności i ostatecznie utratę kierownictwa i parafii.

W sierpniu 1890 r. minister rolnictwa i dóbr państwowych zatwierdził program kursu rolnictwa. Edukacja obejmowała zarówno zajęcia teoretyczne, jak

8 Tamże, s. 258.

9 Tamże, s. 258.

10 I. Korczinskij, *Oczerk istorii cerkowno-szkolnogo diela w Grodnienskoj gubernii w XIX stoletii*, Ljw, 1903, nr 32, s. 328.

i praktyczne. Ministerstwo zobowiązało się do finansowania kursu rolnictwa. Przyznano kwotę 1100 rubli rocznie, z czego opłacano nauczyciela i pokrywano koszty związane z prowadzeniem zajęć praktycznych i teoretycznych¹¹.

Inicjatorem i autorem programu edukacji rolniczej był Sosnowski. Dzięki jego osobistym staraniom w Petersburgu edukacja rolnicza wprowadzona została oficjalnie do programu nauczania tej szkoły z dniem 1 września 1890 r. W związku z tym z początkiem roku szkolnego 1890/91 zatrudniono jeszcze jednego nauczyciela. Był to Aleksander Gomolnicki, absolwent szkoły rolniczej w Hory-Horkach w guberni mohylewskiej¹².

Zgodnie z założeniami Flora Sosnowskiego, po wprowadzeniu kursu rolnictwa, szkoła cerkiewno-nauczycielska stała się trzyklasowa od roku szkolnego 1890/1891.

Uczniów obowiązywał jednakowy wymiar zajęć – 30 godzin tygodniowo. Kurs rolnictwa realizowano w klasie pierwszej na dwóch godzinach botaniki i zoologii, w drugiej na sześciu godzinach, dwóch botaniki, dwóch zoologii i po jednej uprawy roślin i hodowli zwierząt, w trzeciej na sześciu godzinach, po jednej botaniki i zoologii oraz po dwie uprawy roślin i hodowli zwierząt¹³.

Wczesną wiosną 1893 r. Flor Sosnowski zakończył budowę szkoły w Stawku. Budynek miał wysokość 10 metrów. Były tam obok sal lekcyjnych, sypialnie uczniów, kuchnia, jadalnia, spiżarnia, izolatka dla chorych, mieszkania dla czterech nauczycieli i pokój gościnny. Obok wymurowano chłodne piwnice, gdzie przechowywano produkty spożywcze, a zimą jabłka i warzywa. Wybudowano także drewnianą oficynę. Z gruzu, jaki pozostał po pracach murarskich, usypano kopiec. Pełnił on funkcję sceny, na której ciepłą porą roku uczniowie prezentowali przygotowany program artystyczny. Cały plac otoczono szczelnym, na wysokich kamiennych słupach, drewnianym ogrodzeniem¹⁴. Łączny koszt budowy zamknął się w kwocie 13905 rubli 94 kopiejki. Finansowano ją z kilku źródeł¹⁵.

11 Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw w Sankt Peterburge (dalej: RGIA), f. 803, op. 5, d. 826, O cerkowno-uczitielskoj szkole w siele Trostianice w Grodniejskoj jeparchii, k. 52.

12 I. Korčinskij, *Oczerk istorii*, nr 33, s. 336–337.

13 Tamże, s. 337.

14 Archiwum Parafii Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Bielsku Podlaskim, *Wiedomost'* o cerkwi Trostianickoj za 1905 g.

15 RGIA, f. 796, op. 188, d., Po przedłożeniju Ucz. Sow. o zakritii T. C-ucz., szkoły Bielskiego ujezda, k. 1.

Latem 1894 r. szkołę w Stawku wizytował naczelnik Wydziału Szkolnego przy Departamencie Rolnictwa w Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Miszczerki. Przedmiotem kontroli były zajęcia praktyczne w ramach kursu rolnictwa, warunki, w jakich je prowadzono, oraz posiadane przez szkołę zaplecze. Lustracja wypadła niekorzystnie. Jej następstwem było cofnięcie szkole przez Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych z dniem 1 września 1896 r. dotacji. Decyzję tę Miszczerki uzasadniał w spostrzeżeniach pokontrolnych brakiem odpowiednich do prowadzenia zajęć praktycznych warunków. Wymogiem postawionym szkole było założenie szkółki drzew i krzewów owocowych, poletka doświadczalnego, ogrodu, powiększenie sadu¹⁶.

W związku z cofnięciem dotacji przez Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych postanowiono zmniejszyć liczbę zajęć teoretycznych z zakresu rolnictwa z sześciu do dwóch godzin tygodniowo¹⁷.

Do trwającego od dłuższego czasu braku porozumienia pomiędzy Florem Sosnowskim a władzami dołączył osobisty konflikt z inspektorem Aleksandrem Budziłowiczem. Stał się on bardzo ostry i zdaniem władz niemożliwy do zażegnania. Na początku 1896 r. Sosnowski został odsunięty od kierowania szkołą i pozbawiony duszpasterstwa przy cerkwi w Trześciance. Oficjalne zwolnienie nastąpiło z końcem roku szkolnego 1895/96. Dla Sosnowskich było to posunięcie bardzo bolesne i krzywdzące. Dyrektorem szkoły cerkiewno-nauczycielskiej w Stawku i proboszczem w Trześciance został Konstanty Fłorowski¹⁸, a w 1900 r. kierownictwo objął Andrzej Szpakowski.

Zgodnie z wcześniejszą zapowiedzią, 1 września 1896 r., Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych cofnęło finansowanie kursu rolnictwa przy szkole cerkiewno-nauczycielskiej w Stawku. Odpowiedzią na tę decyzję i postawione wymagania była uchwała Rady Parafialnej cerkwi w Puchłach, podjęta w końcu 1896 r. Postanowiono przekazać z majątku cerkiewnego na własność szkoły działkę o powierzchni 6 dziesięcin, celem założenia tam szkółki, doświadczalnego poletka, sadu i ogrodu. Miało to służyć podniesieniu poziomu praktyk rolniczych, ponieważ prowadzone dotychczas zajęcia praktyczne uznano za niewystarczające¹⁹.

16 I. Korčinskij, *Oczerk istorii*, nr 33, s. 337–338.

17 Tamże, s. 339.

18 Tamże, s. 338.

19 Tamże, s. 338.

Odsunięcie Flora Sosnowskiego od zarządzania szkołą nie spowodowało jej upadku, aczkolwiek decyzja ta nie przyniosła korzyści także dla szkoły. Żaden z jego następców nie rozumiał ani misji szkoły, którą założyli Sosnowscy, ani nie miał takich predyspozycji i doświadczenia. Warto jednak przyrzeć się dalszym losom nowatorskiej placówki oświatowej, której celem była edukacja rolnicza i jej wpływ na losy społeczności wiejskiej na tym terenie.

W programie nauczania szkoły ważne miejsce zajmowała edukacja rolnicza. Kurs rolnictwa prowadził, po Aleksandrze Gomolnickim, legitymujący się średnim wykształceniem agronomicznym, Jan Bażanow²⁰. Baczną uwagę zwracano na zajęcia praktyczne, szczególną opieką otoczono założoną jeszcze za czasów Flora Sosnowskiego (w latach dziewięćdziesiątych) szkółkę drzewek owocowych. W 1900 r. dała ona pierwszy plon. W materiał szkółkarski mogli zaopatrywać się również indywidualni nabywcy. Cerkiewno-szkolne władze diecezjalne, widząc ogromne zainteresowanie, jakim cieszyły się drzewka owocowe i wynikające z tego korzyści, poleciły zakładanie szkółek krzewów i drzew owocowych przy szkołach dwuklasowych z kursem pedagogicznym. Założono je przy placówkach w Jałówece, Działłowie i Torokaniach, a nawet przy jednoklasówkach cerkiewno-parafialnych. Celowo wybrano szkoły z różnych powiatów. Przy popularyzacji sadownictwa korzystano powszechnie z doświadczeń szkoły cerkiewno-nauczycielskiej z kursem rolniczym w Stawku. Jan Bażanow otrzymał polecenie nadzoru nad szkołami zakładającymi szkółki i przyszkolne sady. Diecezjalna Rada Szkolna w Grodnie postanowieniem z 26 listopada 1902 r. przyznała Bażanowowi dodatek pieniężny w wysokości 50 rubli na pokrycie kosztów wyjazdów w teren. W powiecie bielskim nadzorował on dwie szkoły jednoklasowe – w Zubowie i Knorozach. Łącznie posadzono tam 36 sztuk drzew i krzewów owocowych²¹.

Latem 1901 r. miała miejsce ponowna lustracja zajęć praktycznych, prowadzonych przy szkole w Trześciance-Stawku. Kontrolę dokonał po raz drugi, zorientowany w tej sprawie, a pracujący już wówczas w Synodalnej Radzie Szkolnej, Miszczerski. Tym razem w spostrzeżeniach pokontrolnych dał ocenę pozytywną²².

20 Tamże, s. 338.

21 *I z żurnalnych postanowlenij*, „Grodnienskija Jeparchialnyja Wiedomosti” (dalej: GJW), 1902, nr 52, s. 449.

22 „Narodnoje Obrazowanije”, 1902, mart, s. 121.

W 1901 r. przy szkole w Stawku założona została sporych rozmiarów, druga szkółka drzew i krzewów owocowych²³. W praktyce okazało się, że zapotrzebowanie na materiał szkółkarski dla placówek oświatowych i zainteresowanie osób prywatnych było większe, niż się spodziewano. W roku szkolnym 1901/1902 wydano około 200 sztuk drzewek owocowych na potrzeby szkół cerkiewno-parafialnych w diecezji grodzieńskiej. Tylko w samym 1901 r. zaopatrzone 20 placówek²⁴.

Kurs rolnictwa obejmował botanikę, zoologię, uprawę roślin, hodowlę zwierząt, ogrodnictwo, pszczelarstwo.

Do 20 sierpnia uczniowie odbywali praktykę rolniczą. W ramach zajęć praktycznych każdy miał przydzieloną grządkę warzywną, którą sam musiał doglądać. Nad przebiegiem praktyk czuwał nauczyciel Jan Bażanow (absolwent średniej szkoły rolniczej w Kazaniu) i sadownik Szpakowski²⁵.

Władze cerkiewno-szkolne starały się wykorzystać zainteresowanie miejscowych chłopów sadownictwem. Świadome, jak dużą rolę odegrania w tym względzie rolę ma wiejski nauczyciel, zorganizowały w lipcu 1903 r. przy szkole cerkiewno-nauczycielskiej w Stawku kurs sadowniczo-pszczelarski. Był on zaplanowany z myślą o nauczycielach jednoklasówek cerkiewno-parafialnych diecezji grodzieńskiej. Łącznie w zajęciach uczestniczyło 58 nauczycieli, w tym 9 absolwentów tej szkoły odbywających w takiej formie praktykę rolniczą oraz czterech wolnych słuchaczy. W ramach zajęć teoretycznych prowadzono wykłady z botaniki, sadownictwa i pszczelarstwa. Zajęcia uatrakcyjniono zastosowaniem plansz, rysunków i bogatej kolekcji różnorodnych okazów przyrodniczych, stanowiących wyposażenie szkoły. Największy nacisk kładziono na zajęcia praktyczne. Uczniowie kursu uczestniczyli w nich je w sadzie, szkółce drzew i krzewów owocowych oraz ozdobnych pod nadzorem doświadczonego nauczyciela rolnictwa Jana Bażanowa. Każdy z kursantów zaszczerpił osobiście, oczkując, po kilkadziesiąt młodych dziczek grusz i jabłoni. Takich nadających się do szczepienia drzewek w przyszłolnych szkółkach było ponad pięć tysięcy. W ramach szkolenia dokonywano oprysków, pracowano w pasiece przy dzieleniu pszczelich roi, wybierano miód i topiono wosk. Kursanci obok zdobytej

23 I. Korčinskij, *Oczerk istorii*, nr 33, s. 338.

24 *Otczot Jeparchialnogo Nabludatiela za 1901–1902 uczeb. god*, GJW, 1903, nr 20, s. 219.

25 Tamże, s. 219.

wiedzy i nabytych umiejętności otrzymali fachową literaturę z zakresu sadownictwa i pszczelarstwa. Zostali też zaopatrzeni w tiulowe siatki, mateczniki, odymiacie, noże sadownicze, ule typu Lewickiego oraz inne przybory. Wszystkie przedmioty otrzymali nieodpłatnie na własność szkół, w których pracowali²⁶.

Męska szkoła w Stawku była jedyną, do 1904 r., w guberni grodzieńskiej placówką oświatową prowadzącą zajęcia rolnicze. Nie funkcjonowała tu wówczas żadna szkoła rolnicza, tym większą rolę miała ona do spełnienia. Dopiero jesienią, w ramach reorganizacji, dwuklasowa szkoła cerkiewna z kursem pedagogicznym w Torokaniach wprowadziła do programu kurs rolniczy²⁷.

Zajęcia praktyczne uczniowie przechodzili na siedmiu dziesięcinach wydzierżawionej ziemi, gdzie założono sad, szkółkę, ogród. Skorzystano z fachowej porady i doświadczenia nauczyciela szkoły cerkiewno-nauczycielskiej z Trześcianki-Stawku.

Ostateczny proces reformowania szkoły im. św. św. Cyryla i Metodego zakończyła decyzja Świętobliwego Synodu z 6 października 1903 r. Na mocy rozporządzenia władz synodalnych została ona zakwalifikowana do rangi seminarium. Jako cerkiewno-nauczycielskie seminarium zaczęła działać z początkiem roku szkolnego 1904/1905. W tej sytuacji konieczna stała się budowa dużego, piętrowego, murowanego obiektu. Łączny koszt inwestycji, zgodnie z cennikiem obowiązującym w powiecie bielskim, oszacowano na kwotę 80133 rubli i 57 kopiejek. Należało zadbać także o odpowiednią kadrę pedagogiczną, uwzględniając zmiany programowe – program obowiązujący seminarium²⁸.

W związku z przekształceniem szkoły w seminarium nauczycielskie i rozszerzeniem zagadnień programowych powstał problem kursu rolniczego. Nie był on praktykowany przy tego typu placówkach. Jednak bezsprzecznie zajęcia rolnicze stały się chlubą szkoły, przysparzając jej popularności, a 14 lat doświadczenia udowodniło ich przydatność. W związku z tym władze cer-

26 Protojieriej I. Korczinskij, *Kursy po sadowodstwu i pczelawodstwu dla uczytielej cerkownych szkół Grodzieńskiej jeparchii*, GJW, 1903, nr 32, s. 326–327.

27 I. Bażanow, *Sielsko-choziajstwiennyj kurs pri wtoroklassnoj cerkowno-prichodskoj szkole*, GJW, 1904, s. 709.

28 RGIA, f. 803, op. 5, d. 826, Smieta na postrojku kamiennogo zdanija Dlatrostianickoj cerkowno-uczitielskoj szkoły w Grodzieńskiej gubernii, k. 72, 66.

kiewno-szkolne w Grodnie zabiegały o zachowanie kursu rolnictwa na dotychczasowych zasadach i uzyskały akceptację Synodalnej Rady Szkolnej. Zajęcia prowadzone były we wszystkich trzech oddziałach – łącznie dziesięć godzin tygodniowo: w pierwszym roku dwie godziny botaniki i dwie godziny zoologii, w drugim dwie godziny uprawy połączonej z hodowlą i dwie godziny sadownictwa z ogrodnictwem, w trzecim jedna godzina pszczelarstwa i dwie godziny uprawy połączonej z hodowlą²⁹.

Nowy budynek zaplanowano z wielkim rozmachem. Na parterze miał pomieścić mieszkanie zarządzającego szkołą duchownego i dwóch nauczycieli, kuchnię, jadalnię oraz kwatery dla stróża i kucharek. Na piętrze planowano trzy sale lekcyjne, pokój nauczycielski, pracownię fizyki, pokój wypoczynkowy, domową kaplicę, sypialnie i łazienki³⁰.

Seminarium nauczycielskie po reorganizacji baczną uwagę zwracało na zajęcia rolnicze. Zakupiono nowe urządzenia, maszyny rolnicze i drobne narzędzia służące podniesieniu poziomu kultury rolnej i propagowaniu nowoczesnych metod uprawy i hodowli. Uczniowie zapoznawali się z ich obsługą i zaletami. Jan Bażanow złożył do Synodalnej Rady Szkolnej zamówienie na kwotę 825 rubli. Prosił o pieniądze na zakup dwuskibowego pługa, kultywatora, siewnika, ręcznej młockarni, sortownika do zboża, drewnianego walca, ręcznej wirówki do odciążania śmietany i wielu innych drobnych narzędzi. Potwierdził konieczność budowy drewnianej przechowalni na owoce. Koszt jej oszacowano wstępnie na kwotę 350 rubli.

Rewolucja 1905–1907 przyniosła widoczne ożywienie wsi podlaskich. Doszło do chłopskich wystąpień przeciwko właścicielom ziemskim. Zwiększyła się aktywność gospodarcza i społeczna chłopów. Przejawem tego były powstające tu już w 1905 r. towarzystwa kredytowe i biblioteki – czytelnie im. Florentego Pawlenkowa. Kontynuowały one inicjatywy księży Sosnowskich. Stawiały sobie za cel podniesienie poziomu kultury rolnej, walczyły z zacofaniem na wsi. Jako jedne z pierwszych w guberni grodzieńskiej powstały w powiecie bielskim.

29 RGIA, f. 803, op. 5, d. 826, O cerkowno-uczucielskiej szkole w siele Trostianice Grodnieńskiej jeparchii, k. 52–53.

30 RGIA, f. 803, op. 5, d. 826, Smieta na postrojku kamiennego zdanija dla Trostianickoj cerkowno-uczucielskiej szkoły w Grodnienskoj gubernii, k. 103.

W działalność tych stowarzyszeń samopomocy chłopskiej aktywnie włączyli się nauczyciele szkół cerkiewno-parafialnych, zwłaszcza absolwenci szkoły nauczycielskiej z kursem rolnictwa w Stawku-Trześciance. Tak było i w samej Trześciance. Towarzystwo kredytowe powstało tu, co prawda później, ale jego prezesem został nauczyciel Andrzej Siergiejuk, absolwent szkoły cerkiewno-nauczycielskiej³¹. Decyzja o powstaniu biblioteki-czytelni najczęściej zapadała na wiejskim bądź gminnym zebraniu w drodze głosowania i była zatwierdzana co najmniej większością 2/3 głosów. W księgozbiorach biblioteki dominowała literatura rolnicza³².

Działalność wypożyczalni w guberni grodzieńskiej na tle sąsiednich guberni przedstawiała się korzystnie, prym wiodł tutaj powiat bielski. Powstały tu towarzystwa kredytowe w Trześciance, Narwi, Szczytach, Dubiczach Cerkiewnych, Klejnikach, Rybołach, Pasynkach, Boćkach, Kleszczelach i Brańsku. Niewątpliwe, to biblioteki-czytelnie przygotowywały grunt do powstania pierwszych organizacji samopomocy chłopskiej, jakimi były zakładane w guberni grodzieńskiej, począwszy od 1908 r., towarzystwa kredytowe. Głównymi inicjatorami stawali się wiejscy nauczyciele – absolwenci szkoły nauczycielskiej w Trześciance. To były owoce działalności oświatowej Sosnowskich³³.

Wrzenia rewolucyjne wpłynęły także na konflikt, jaki rozwinął się w seminarium w Trześciance-Stawku. Niesnaski pomiędzy dyrektorem a nauczycielami zaogniły się jeszcze bardziej. Nauczyciele znaleźli się w opozycji. Kością niezgody były finanse. Wszystkie sprawy pieniężne, w tym księgę przychodów i rozchodów, do której nauczyciele nie mieli prawa wglądu, prowadził kierownik Andrzej Szpakowski. Domagano się, aby wszystkie sprawy administracyjno-pieniężne szkoły prowadzili nauczyciele z wyboru, a w kwestiach finansowych decyzje zapadały kolegialnie³⁴.

Spory ujemnie odbiły się na szkolnej dyscyplinie. W listopadzie 1905 r. zastrajkowali uczniowie pierwszego i drugiego oddziału, trzeciego natomiast

31 I. Matus, *Biblioteki-czytelnie im. Florentego Pawlenkowa i towarzystwa kredytowe w białoruskich wsiach Podlasia na początku XX wieku*, BZH, 1994, nr 1, s. 9–10.

32 *Jak adkrywac' Narodnuju biblioteku-czytalniu*, „Nasza Niwa”, 1908, nr 21, s. 8.

33 I. Matus, *Biblioteki- czytelnie im. Florentego Pawlenkowa*, s. 12–13.

34 RGIA, f. 803, op. 5, d. 826, O cerkowno-uczitielskoj szkolew siele Trostianice Grodien-skoj jeparchii, k. 165–166.

w obawie przed usunięciem ze szkoły i grożącą wtedy służbą wojskową, czynnego udziału w strajku nie brali³⁵.

Władze cerkiewno-szkolne w Petersburgu, zaniepokojone wymykającą się spod kontroli sytuacją, wysłały do Trześcianki, w celu zbadania podłoża konfliktu, swego przedstawiciela³⁶. Hospitacje prowadziły także władze w Grodnie.

Zdecydowano o zamianie dyrektora, miał to być duchowny z wyższym wykształceniem. Nauczycieli po seminariach duchownych bez wyższego wykształcenia zastąpiono osobami po studiach. Sytuacja, jaka zaistniała, konieczność budowy nowego lokalu oraz niekorzystne usytuowanie komunikacyjne sprawiło, że władze cerkiewno-szkolne w Grodnie próbowały tam przenieść seminarium³⁷. Jednak władze w Petersburgu były temu przeciwne³⁸.

26 listopada 1906 r. około godziny 20 wybuchł pożar budynku seminarium cerkiewno-nauczycielskiego w Trześciance-Stawku. W telegramie do Petersburga dyrektor Kostycewicz jako domniemaną przyczynę pożaru podał wadliwe piece. Spłonęła większość wyposażenia. Pozostały tylko same ściany³⁹.

Synodalna Rada Szkolna na posiedzeniu 31 stycznia 1907 r. podjęła decyzję o zamknięciu szkoły i przeniesieniu nauczycieli i uczniów do innych tego typu placówek⁴⁰.

Losem zniszczonej pożarem szkoły niepokoiła się miejscowa ludność. Chłopi z Trześcianki 15 lutego 1907 r. wystosowali w tej sprawie pismo do Petersburga. Prosilili o pozostawienie w Trześciance-Stawku seminarium nauczycielskiego, zwłaszcza kursu rolnictwa⁴¹, zaświadczać dobitnie o efektach działalności oświatowej księży Sosnowskich.

Działająca przez 25 lat szkoła cerkiewno-nauczycielska w Trześciance, a następnie w Stawku, wniosła znaczący wkład w rozwój oświaty cerkiewnej w diecezji grodzieńskiej. Cieszyła się szacunkiem miejscowej ludności, nazywana była potocznie „trześcianicka seminaria”, otworzyła drogę awansu wielu

35 Tamże, k. 160.

36 Tamże, k. 161.

37 Tamże, k. 167.

38 Tamże, k. 179.

39 Tamże, k. 202.

40 Tamże, k. 236.

41 Tamże, k. 245–246.

chłopom. Pracowali oni później w charakterze nauczycieli szkół cerkiewno-parafialnych lub ludowych, jako urzędnicy lub wykwalifikowani rzemieślnicy. Pomysł Flora Sosnowskiego połączenia kursu pedagogicznego i rolniczego z nauką rzemiosła okazał się trafnym posunięciem. To nowatorskie przedsięwzięcie podniosło rangę szkoły, a miejscowości, w której działała, przysporzyło popularności. Funkcjonująca tu szkoła była wzorcową. Na jej wzór zakładano inne, a zdobyte tu doświadczenia wykorzystywało wielu pedagogów. Do 1904 r. była jedyną w diecezji, prowadzącą edukację rolniczą⁴². Nauczyciele, jej absolwenci, pracując w wiejskich szkołach, stawali się nośnikami postępu rolniczego. Uprawiane tu drzewka owocowe cieszyły się zainteresowaniem miejscowych gospodarzy. Ślady tego można dostrzec w tej okolicy nawet teraz.

W Trześciance i okolicznych wsiach zasadzano coraz częściej w chłopskich zagrodach, w miejsce powszechnie uprawianych dziczek, drzewka szczepione, zwłaszcza jabłonie, grusze, śliwy. Cerkiewno-nauczycielska szkoła z kursem rolniczym w Stawku propagowała również pszczelarstwo. Za pośrednictwem swoich absolwentów starała się podnieść poziom kultury rolnej w mocno zacyfrowanych wsiach Podlasia.

Nie można mówić o roli szkoły w sposób anonimowy. Wśród najstarszego pokolenia wciąż żywa jest legenda Sosnowskich. Pomimo upokorzenia, jakiego doznał Flor Sosnowski od władz cerkiewno-szkolnych w Grodnie, jego wkład w rozwój oświaty, a zwłaszcza rolniczej, pozostaje bezsporny.

Po zamknięciu seminarium cerkiewno-nauczycielskiego w Stawku jesienią 1906 r. tradycje rolnicze przejęła szkoła dwuklasowa. W spadku po seminarium otrzymała całe zaplecze gospodarcze z sadem, szkółką drzew i krzewów owocowych oraz ozdobnych, ogrodem, pasieką, poletkiem doświadczalnym. Był to ważny atut szkoły. Kurs rolnictwa i bogate tradycje przysparzały jej popularności⁴³.

Kurs rolniczy był spadkiem, a zarazem chlubną tradycją, dziedzictwem przyjętym po seminarium nauczycielskim. Cerkiewna szkoła dwuklasowa w Stawku, podobnie jak jej poprzedniczka, zaopatrywała w drzewka owocowe cerkiewno-parafialne szkoły całej diecezji. Atrakcyjne ceny powodowały, że

42 I. Bażanow, *Sielsko-choziajstwiennyj kurs*, s. 709.

43 Relacja Piotra Prokopiuka y Trześcianki zanotowana w 1993 r.; W. Szewalejewskij, *Cerkowno-szkolnoje dieło w Grodnienskoj jeparchii za wriemia s 1902–1909 g.*, GJW, 1909, s. 181.

nadal chętnie nabywali je również gospodarze. Ważną rolę w tym odgrywał założony jeszcze pod koniec XIX w. przyszkolny sad i szkółka. Opiekę nad nimi sprawował przez ponad dwadzieścia lat, zatrudniony na etacie sadownika, Jan Szpakowski. Nie posiadał on fachowego, pedagogicznego przygotowania rolniczego. Był teoretykiem samoukiem, ale zarazem doświadczonym praktykiem. Doglądał sadu i wspólnie z nauczycielem nadzorował zajęcia praktyczne, na które przechodziła młodzież do sadu, zajmującego powierzchnię dwóch dziesięcin, oraz na siedmiodziesięcinowe pole⁴⁴.

W roku szkolnym 1910/1911 cerkiewno-parafialna szkoła dwuklasowa w Trześciance-Stawku przeszła kolejną reorganizację. Jako jedyna spośród wszystkich dwuklasówek w diecezji wydłużyła naukę z pięciu do sześciu lat. W związku z kursem rolnictwa uznano dotychczasowy okres nauki za niewystarczający. Klasę drugą rozszerzono o dodatkowy oddział trzeci, tzw., uzupełniający, poświęcony edukacji rolniczej. Jak na szkołę dwuklasową, na wysokim poziomie prowadzone były zajęcia teoretyczne i praktyczne z rolnictwa⁴⁵. W roku szkolnym 1913/1914 Antoni Gierszkuł przeprowadził łącznie 310 jednostek lekcyjnych, w tym 41 godzin z zakresu ogrodnictwa i pszczelarstwa, 61 z sadownictwa i 165 wykładów z zakresu ogólnorolnego. Zajęciami tymi objęto wyłącznie uczniów klasy drugiej. Wykłady o tematyce ogólnorolniczej obowiązywały wszystkich, pozostałe, bardziej specjalistyczne, były do wyboru⁴⁶. Uczniowie poznawali nowoczesne, intensywne metody gospodarowania, zwłaszcza dotyczące uprawy roli. Szkołę zaopatrzone w podstawowe maszyny i narzędzia rolnicze typu – sortownik do zboża, siewkarnie, wialnie. Hodowano niezbędne w gospodarstwie zwierzęta – konia jako siłę pociągową, dwie krowy ze względu na obornik oraz kucyka dla atrakcji. Ze sprzedaży produktów rolnych szkoła uzyskiwała około 200 rubli rocznie⁴⁷.

Teoretyczne i praktyczne zajęcia z rolnictwa, jako ostatni, prowadził zatrudniony na pełnym etacie absolwent średniej szkoły rolniczej, z rocznym uposażeniem 600 rubli, Antoni Gierszkuł, wychowanek olszyńskiej szkoły rolniczej.

44 RGIA, f. 803, op. 16, d. 365, Szkolnyje listki, k. 72.

45 *Otczot Jeparchialnogo Nabludatiela za 1911–1912 uczeb. god.*, GJW, 1913, s. 15–16.

46 RGIA, f. 803, op. 16, d. 365, Szkolnyje listki, k. 72.

47 *Otczot Jeparchialnogo Nabludatiela*, s. 15–16.

Zarówno nauczyciela, jak i wszystkie koszty związane z kursem rolniczym opłacało Ministerstwo Dóbr Państwowych⁴⁸.

W roku szkolnym 1912/1913 na etacie sadownika zatrudniono pochodzącą z Hołod Elżbietę Wasiluk, absolwentkę żeńskiego seminarium w Różanymstoku⁴⁹.

W 1913 r. łączny koszt utrzymania wyniósł 3432 ruble 92 kopiejki, z czego kurs rolnictwa kosztował 1040 ruble⁵⁰.

Większość budynków z szkolnego kompleksu w Trześciance-Stawku nie przetrwała okresu pierwszej wojny światowej i okresu międzywojennego. Z głównych budynków nie pozostało śladu. W oficjalnym nazewnictwie urzędowym nie funkcjonuje, znana niegdyś daleko, nazwa malowniczo usytuowanego i od dawna zamieszkałego uroczyska Stawek. Pozostała historia, zaświadcza ją o bogatej spuściznie oświatowej, a zwłaszcza edukacji rolniczej i działaniach Sosnowskich. Jeszcze do niedawna najstarsze pokolenie z rozrzewnieniem wspominało czasy świetności i upadku Stawku, przywołując opowieści o Sosnowskich jako światłych przedstawicielach tej epoki.

W Trześciance, Puchłach i w całej okolicy długo pielęgnowana była świadomość powszechnej piśmienności przodków. Prawie wszyscy tutaj umieli pisać i czytać.

Obecnie Stawek jest w posiadaniu prywatnym. Nic nie przypomina tu już opisanej historii. Wbrew logice najtrwalsze okazały się odmładzane i przeschwiepane drzewa owocowe. Obecnie obumierają już ostatnie.

Streszczenie: Księża Grzegorz i Flor Sosnowscy byli ludźmi wykształconymi, dobrymi pedagogami, a przede wszystkim wielkimi społecznikami, ich prekursorskie przedsięwzięcia wyprzedzały epokę. Ojciec Grzegorz pierwszą szkołkę dla dzieci chłopskich otworzył w 1850 r., po 1859 r. zakładał kolejne. Staraniem Sosnowskich i według ich projektu w 1887 r. otwarta została w Trześciance cerkiewno-nauczycielska szkoła męska z kursem rzemiosła i rolnictwa. Program z zakresu rolnictwa obejmował botanikę, zoologię, uprawę roślin, hodowlę zwierząt, ogrodnictwo, pszczelarstwo oraz zajęcia praktyczne (praktyki odbywały się na wakacjach). W 1890 r. rozpoczęto budowę dużego, muro-

48 RGIA, f. 803, op. 16, d. 365, Szkolnyje listki, k. 72.

49 Informacja Włodzimierza Juźwiuka, ze wspomnień Andrzeja Siergiejuka.

50 RGIA, f. 803, op. 16, d. 365, Szkolnyje listki, k. 72.

wanego kompleksu szkolnego w Stawku, dokąd przeniesiono szkołę. W latach dziewięćdziesiątych założono tam szkółkę drzewek owocowych, a w 1896 r. doświadczalne poletko, sad i ogród, w których uczniowie odbywali praktyki rolnicze. Nad przebiegiem praktyk czuwał nauczyciel Jan Bażanow (absolwent średniej szkoły rolniczej w Kazaniu) i sadownik Szpakowski. Odsunięcie Flora Sosnowskiego od zarządzania szkołą nie spowodowało jej upadku, aczkolwiek decyzja ta nie przyniosła korzyści dla szkoły. W 1901 r. przy szkole w Stawku założona została sporych rozmiarów, druga szkółka drzew i krzewów owocowych. W lipcu 1903 r. przy szkole cerkiewno-nauczycielskiej w Stawku zorganizowano dla nauczycieli kurs sadowniczo-pszczelarski. Była jedyną, do 1904 r., w guberni grodzieńskiej placówką oświatową prowadzącą zajęcia rolnicze. Ostateczny proces reformowania szkoły zakończono z początkiem roku szkolnego 1904/1905, kiedy uzyskała status seminarium nauczycielskiego z kursem rolniczym, co było ewenementem. W 1906 r. pożar strawił budynek seminarium cerkiewno-nauczycielskiego w Trześciance-Stawku. Po zamknięciu seminarium cerkiewno-nauczycielskiego w Stawku jesienią 1906 r., tradycje rolnicze przejęła szkoła dwuklasowa.

Słowa kluczowe: Grzegorz i Flor Sosnowscy, szkoła rolnicza w Stawku, szkoła ludowa

Bibliografia

- Rossijskij Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiw w Sankt Peterburge, f. 803, op. 5, d. 826; f. 796, op. 188; RGIA, f. 803, op. 5, d. 826; f. 803, op. 16, d. 365.
- Archiwum parafii Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Bielsku Podlaskim, Wiedomost' o cerkwi Trostianickoj za 1905 g.
- „Narodnoje Obrazowanije”, 1902, mart, s. 121.
- Bażanow I., *Sielsko-choziajstwiennyj kurs pri wtoroklassnoj cerkowno-prichodskoj szkole, „Grodnienskija Jeparchialnyja Wiedomosti”* 1904.
- I z żurnalnych postanowlenij, „Grodnienskija Jeparchialnyja Wiedomosti”,* 1902, nr 52.
- Istoriceskij oczerk razwitija cerkownych szkół za istiekszeje dwadcatipiatiletije (1884–1909 g. g.),* Sankt Petersburg 1909.
- Jak adkrywac' Narodnuju biblioteku-czytalniu, „Nasza Niwa”,* 1908, nr 21.
- Korczinskij I., *Kursy po sadowodstwu i pczelawodstwu dla ucztielej cerkownych szkół Grodnienskoj jeparchii, „Grodnienskija Jeparchialnyja Wiedomosti”,* 1903, nr 32.
- Korczinskij I., *Oczerk istorii cerkowno-szkolnogo dieła w Grodnienskoj gubernii w XIX stoletii, „Litowskija Jeparchialnyja Wiedomosti”,* 1903, nr 32.
- Lewickij P., *Bywsze w siele Trostianicy, Grodnienskoj gubernii Bielskogo ujezda, Puchłowskogo prichoda w 21 nojabria 1887 goda. Torżestwo oswiezczenija i otkritija Kirillo-Miefodijewskoj obrazcowoj 4-ch klassnojcerkowno-prichodskoj s ucztielskim*

- kursom i remieslennym klassom i osoboj pri onoj ženskoj cerkowno-prichodskoj s szkoły s rukodielnym klassom, wiadomstwa Prawitelstwujuszczego Sinoda*, „Litowskija Jeparchialnyja Wiedomosti”, 1887, nr 50.
- Matus I., *Biblioteki-czytelnie im. Florentego Pawlenkowa i towarzystwa kredytowe w białoruskich wsiach Podlasia na początku XX wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 1.
- Matus I., *Życie i działalność Grzegorza i Flora Sosnowskich*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 8 (1997).
- O poriadkie prijoma wospitannikow w Kirillo-Miefodijewskuju cerkowno-uczitielskuju 4-ch klassnuju szkołu w urocziszcze Stawok Puchłowskiego prichoda Bielskiego ujezda Grodnieńskiej gubernii*, „Litowskija Jeparchialnyja Wiedomosti”, 1890, nr 32.
- O woskriesnych szkołach i woskriesnych cztienijach w Puchłowskom prichodie*, „Litowskija Jeparchialnyja Wiedomosti”, 1886, nr 8.
- Orlovskij E., *Sud’by prawosławija swiazi s istorijeju łatinstwa i unii w Grodnieńskiej gubernii w XIX stoletii (1794–1900)*, Grodno 1903.
- Otczot Jeparchialnogo Nabludatiela za 1901–1902 uczeb. god, GJW, 1903, nr 20.
- Szewalejewskij W., *Cerkowno-szkolnoje dieło w Grodnieńskiej jeparchiiza wriemia s 1902–1909 g.*, „Grodnieńskija Jeparchialnyja Wiedomosti”, 1909.